

מדיניות בנושא ייצוג מגדרי בחומרי למידה במערכת החינוך בישראל

כתיבה: מריה רבינוביץ' ועדו אבגר | אישור: יובל וורגן, ראש צוות
תאריך: ט"ו באייר תשע"ט, 27 בפברואר 2019

סקירה

תוכן

2.....	מבוא ותמצית.....	
5.....	ייצוג מגדרי וסטריאוטיפים מגדריים בחומרי למידה	1.
7.....	מדיניות משרד החינוך בנושא ייצוג מגדרי בחומרי הלמידה.....	2.
10.....	2.1. הנחיות לבחינת ייצוג מגדרי בתהליך פיתוח חומרי למידה חדשים	
	2.2. הערכה מגדרית במסגרת סבב הערכה של חומרי למידה חדשים מטעם אגף ספרי לימוד	
14.....	במשרד החינוך.....	
16.....	מדיניות ביחס לייצוג מגדרי בחומרי למידה עבור קבוצות אוכלוסייה שונות.....	3.
17.....	3.1. החינוך הממלכתי-דתי	
18.....	3.2. החינוך חרדי	
20.....	3.3. החינוך הערבי	
21.....	סקירת הספרות המחקרית בנושא ייצוג מגדרי בחומרי למידה במערכת החינוך	4.

מסמך זה נכתב לבקשת חברת הכנסת יפעת שאשא ביטון, יושבת ראש הוועדה לזכויות הילד בכנסת ה-20 והוא יעסוק בנושא ייצוג מגדרי בספרים ובחומרי למידה במערכת החינוך. במסמך יוצגו עיקרי המדיניות של משרד החינוך שמטרתה להבטיח ייצוג מגדרי שיווני בחומרי למידה שונים ובהם ספרי לימוד, במערכת החינוך בכלל ובזרמי חינוך השונים בפרט. כמו כן, במסמך תוצג סקירת ספרות מחקרית בנוגע לייצוג מגדרי בספרי הלימוד המשמשים בתי-ספר בישראל.

יצוין כי ספרי לימוד מהווים אחד המרכיבים המרכזיים בתהליך הלמידה במערכת החינוך, אך לא אמצעי הלמידה היחיד: כיום יש מגוון חומרי למידה שכולל גם ספרים שאפשר לכתוב בהם (חוברות עבודה), ספרים דיגיטליים וסביבות תוכן ממוחשבות וכן עזרי למידה. בכל אלה ישנו מקום לתכנים מגדריים. בנהלי משרד החינוך העוסקים באישור ספרים וחומרי למידה,¹ ישנה התייחסות למגוון חומרי למידה ולא רק לספרי לימוד. לפיכך, לאורך המסמך נשתמש במונח חומרי למידה, אשר כאמור, כוללים בתוכם גם ספרי לימוד.

בחלק הראשון של המסמך יובא הסבר על עיקרי המדיניות והפעילות של משרד החינוך בתחום ייצוג מגדרי בחומרי למידה, תוך הצגת תהליכי הפיתוח, ההערכה והאישור של חומרי לימוד במערכת החינוך בכלל ובזרמי החינוך השונים כגון החינוך הממלכתי-דתי, החרדי והערבי.

בחלק השני של המסמך מובאת סקירת ספרות מחקרית בנוגע לייצוג מגדרי בחומרי למידה בישראל, וזאת במטרה לבחון כיצד משתקפת מדיניות המשרד האמורה במחקרים שבהם נבדקו חומרי הלמידה עצמם. בפרק זה מוצגים ממצאים עיקריים של המחקרים המעטים שנערכו בתחום בשני עשורים האחרונים.

לפני החלקים העיקריים של המסמך יוצג רקע, בו הסבר קצר על מושגים מתחום השוויון המגדרי, כגון מגדר וסטריאוטיפים מגדריים, בהקשר לחומרי למידה. יצוין כי המסמך אינו עוסק בנושא הכללי של מדיניות השוויון בין המינים במערכת החינוך.²

מהמסמך עולים ממצאים אלו:

- **החינוך לשוויון מגדרי במערכת החינוך בישראל מוגדר על ידי משרד החינוך כהוראה מחייבת,³ כחלק מעקרונות היסוד של שוויון בין המינים במערכת החינוך.** אחד המרכיבים של החינוך לשוויון מגדרי הוא הערכה ביקורתית של חומרי למידה מבחינת הייצוג המגדרי בהם, כלומר, בחינה האם הייצוג המגדרי בחומרי הלמידה תורם לקידום שוויון זה, או שמא כולל סטריאוטיפים מגדריים שאינם מקדמים אותו.

¹ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

² להרחבה בנושא שוויון מגדרי בחינוך ראו: עדו אבגר: [מדיניות לקידום שוויון מגדרי במערכת החינוך – סקירה משווה](#), מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פברואר 2017.

³ [חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשס"ג\(ד\)4-9](#), 1 בדצמבר 2002, בנושא: [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#).

- **אגף ספרי לימוד של משרד החינוך הוא הגורם האחראי על פיתוח מנגנון לאישור חומרי למידה בהם נעשה שימוש במערכת החינוך הארצית, אשר פועל על פי קריטריונים מוגדרים, בהם קריטריונים בתחום השוויון בין המינים. כל חומרי הלמידה במהלך תהליך קבלת אישור של האגף, אמורים להיבדק גם מבחינת עמידתם בקריטריונים ביחס לייצוג מגדרי, כפי שנקבעו על ידי המשרד.**
- כללי אישור חומרי למידה חדשים מעוגנים בחוזר מנכ"ל בנושא: [הנוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#)⁴ בו נקבע כי **כל חומרי הלמידה יכללו ייצוג נאות ולא סטריאוטיפי של שני המינים ושל כל המגזרים בחברה הישראלית**, בהתאמה לדרישות תכנית הלימודים.
- על פי חוזר מנכ"ל זה, תהליך אישור חומרי הלמידה כולל כמה שלבים שהעיקריים בהם הם: (1) שלב הפיתוח; (2) שלבי ההערכה של חומר הלמידה שפותח; (3) ומתן אישור סופי.
- **ביחס לשלב הראשון, חוזר המנכ"ל קובע כי על צוות המפתחים של חומרי למידה חדשים לכלול עורך מגדר, אשר אחראי גם על ייצוג מגזרים שונים בחומרי למידה, ולכן מכונה על ידי משרד החינוך "עורך המגדר-מגזר".** באופן כללי, חוזר מנכ"ל זה אינו מציג קריטריונים המפרטים את הייצוג המגדרי הנדרש בחומרי למידה ואת הדרישות לתפקיד של עורך מגדר (פרט לניסיון רצוי בבדיקות סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד). **הקריטריונים לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד** (אשר פותחו בעקבות המלצות הוועדה שהוקמה ב-2002 על ידי שרת החינוך דאז לימור לבנת ובדקה סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל (ועדת גרא⁵)), **מעוגנים בחוזר מנכ"ל אחר, שעוסק בנושא חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך**.⁶
- **הדרישות המפורטות לתפקיד עורך מגדר מופיעות במסמך נוסף של אגף ספרי לימוד, שמתפרסם בנפרד משני החוזרים שצוינו לעיל.** מהמידע של אגף ספרי לימוד משתמע כי להוציא מקרים מסוימים בהם מתעורר צורך בכך, האגף לא בודק את עמידתם של עורכי המגדר בדרישות התפקיד. הדבר נתון באחריותם של המפתחים אשר נדרשים, על-ידי משרד החינוך, להצהיר כי עומד לרשותם צוות המומחים הנדרש.
- בנוסף לדרישות לתפקיד עורך מגדר, המסמך האמור מפרט גם את הקריטריונים בתחום שוויון בין המינים שיש לבדוק בחומרי למידה, שנכתבו בהתאם להמלצות של ועדת גרא. מדובר במסמך שמיועד לחברות הוצאות לאור ולמפתחי חומרי למידה אחרים.
- **הן חוזר מנכ"ל העוסק בחינוך לשוויון מגדרי והן מסמך הקריטריונים בתחום שוויון בין המינים ודרישות לתפקיד עורך מגדר, פורסמו על ידי משרד החינוך בשנים שקדמו לחוזר מנכ"ל העדכני העוסק בנושא אישור ספרי לימוד (2015), בשנים 2002 ו-2010, בהתאמה. למרות זאת, שניהם אינם מוזכרים בחוזר מנכ"ל שעוסק**

⁴ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), ו"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 6.3-16: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

⁵ דוח הוועדה בנושא: [סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל](#), הוגש לשרת החינוך דאז, גב' לימור לבנת, מרס 2002.

⁶ [חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשס"ג\(ד\)4-9.4](#), 1 בדצמבר 2002, בנושא: [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#).

בתהליך אישור ספרי לימוד שבו, כאמור, מעוגנת דרישה לייצוג נאות ולא סטריאוטיפי של שני המינים ודרישה לביצוע עריכה מגדרית.

- לאחר שלב הפיתוח, כל חומר למידה חדש מוגש לאגף ספרי לימוד לבדיקת העמידה בתנאי הסף, שאחד מהם הנו אישור של עורך מגדר על כך שהחומר עומד בקריטריונים בתחום השוויון בין המינים שנקבעו על ידי משרד החינוך. הבדיקה נערכת על ידי מנהל תחום דעת (מפמ"ר: מפקח מרכז מקצוע).⁷
- לאחר מכן, מועבר חומר הלמידה לסבב הערכות פדגוגיות ומדעיות (על ידי מעריכים חיצוניים שנבחרים על ידי האגף; ראו הסבר בהמשך). ההערכות נעשות על בסיס "מחונן המדדים להערכה ולאישור חומר למידה איכותי", של אגף ספרי לימוד. ההתייחסות להיבט של ייצוג מגדרי באה לידי ביטוי במחונן בחלק שמיועד להערכה של היבטים מגדריים-מגזריים והיבטים גרפיים. עם זאת, במחונן לא מצאנו התייחסות לכמה היבטים אפשריים של ייצוג מגדרי שוויוני, כמו למשל, בחינת הצגה שוויונית של התפקידים השונים שמבצעים שני המינים. הקריטריונים בתחום שוויון בין המינים, שכאמור, נקבעו על ידי משרד החינוך בעבור המפתחים והמוציאים לאור של חומרי למידה, אינם באים לידי ביטוי במלואם במחונן למעריכים. לפיכך, נשאלת השאלה כיצד ניתן להעריך באופן מלא את הייצוג המגדרי השוויוני ואת העמידה בקריטריונים לכך בחומר הנבדק?
- על פי חוזר מנכ"ל משרד החינוך שעוסק באישור חומרי למידה,⁸ כאשר מדובר בחומרים המיועדים לקבוצות אוכלוסייה שונות, בנוסף להנחיות הכלליות לאשור חומרי למידה, ישנה הנחיה לפיה אגף ספרי לימוד יאשר את חומרי הלמידה בהתאם להמלצות של בעלי התפקידים המטפלים באוכלוסיות אלו במשרד החינוך (חינוך ערבי, חינוך ממלכתי-דתי (חמ"ד), חינוך חרדי ועוד). בחוזר המנכ"ל עצמו אין הנחיות ספציפיות לגבי ייצוג מגדרי בחומרי הלמידה המיועדים לקבוצות אלו, פרט להתייחסות לשני היבטים העשויים להיות רלוונטיים לתחום המגדר, במסגרת התאמת חומרים לחינוך החרדי: התאמת איורים להשקפת העולם החרדית והכנסת דמויות צנועות. עם זאת, על-פי גורמי משרד החינוך, גם במינהל החינוך הדתי וגם במחוז החרדי נבדקים היבטים של ייצוג מגדרי ונבדקת התאמתו למאפיינים של קבוצות האוכלוסייה אלו.
- באופן כללי, על פי מדיניות המשרד נדרשת התייחסות להיבט של ייצוג מגדרי בכל השלבים העיקריים של העבודה על חומרי למידה חדשים, והנחיות אלו חלות על כל זרמי החינוך. עם זאת, במסגרת תהליך האישור נעשית התאמה של החומרים לקבוצות אוכלוסייה שונות, על-ידי בעלי תפקידים באגפי המשרד הרלוונטיים. לפיכך, יתכנו מצבים בהם ישנה דילמה בין הייצוג המגדרי לבין השיקולים המגזריים, ומכאן שעולה שאלת האיזון בין שני היבטים.
- על פי משרד החינוך, ללא עמידה בקריטריונים ביחס לייצוג מגדרי וללא אישור של ביצוע הערכה מגדרית, לא ניתן לפרסם חומר למידה עבור מערכת החינוך. מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה אל אגף ספרי לימוד בבקשה להציג נתונים על חומרי הלמידה שאושרו או לא אושרו בשל ליקויים בנושא ייצוג מגדרי. מהאגף נמסר כי

⁷ שם; סעיף 2.2 הגדרות: מנהל תחום דעת (מפמ"ר: מפקח מרכז מקצוע): מנהל תחום הדעת ממליץ על אישור או על דחייה של חומר הלמידה לאחר הערכתו, וזאת לאחר שהתייחס לכלל היבטים הנוגעים לאיכותם של חומרי הלמידה ולהתאמתם לתכנית הלימודים בתחום הדעת שהוא מופקד עליו.

⁸ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל](#) [ההתליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

כל החומרים עוברים כמה סבבי הערכה ומקבלים דרישות שונות ומגוונות לתיקונים. אין תחום דעת בו הספר אושר ללא בקשה לתיקונים מצד השותפים בהערכה. עם זאת, **לגורמי האגף אין נתונים כמותיים או מידע אחר על בעיות או קשיים שעלו בתחום הייצוג המגדרי במהלך תהליכי הערכה.**

- **על מנת לבחון כיצד משתקפת מדיניות משרד החינוך בתחום הייצוג המגדרי בחומרי הלמידה ערכנו סקירת ספרות מחקרית בתחום. מהסקירה עולה כי כפי הנראה לא נערך ניתוח שיטתי ורחב היקף של ייצוג מגדרי בספרי הלימוד בישראל מאז תחילת שנות האלפיים.** ככלל, נמצאו בסקירת הספרות מחקרים מעטים בלבד שעוסקים בניתוח תוכן של ספרי לימוד בישראל בהיבט המגדרי, וגם אלו שנמצאו ניתחו לרוב מספר מצומצם של ספרים, המיועדים לטווח גילאים מצומצם ולתלמידי זרם חינוכי אחד, לרוב בתחום תוכן אחד וחלקם נכתבו בשנות ה-90 של המאה ה-20 ואף לפני כן. **לפיכך, נראה כי יש חשיבות רבה לבחינת הייצוג המגדרי בספרים שראו אור בשנים האחרונות.**
- **המחקרים שנסקרו מצביעים על שני ממצאים מרכזיים: ראשית, תת-ייצוג של נשים בספרים – מיעוט הדמויות הנידונות או מוצגות בספרים הן נשים; שנית, נמצאו סטריאוטיפים מגדריים מסוימים של נשים בהקשר לתפקידן בחברה ובמשפחה. למשל, במחקרים שבדקו ספרי לימוד בחינוך החרדי נראה שהסטריאוטיפים המגדריים לובשים צורה מעט ייחודית, בהתאם למאפיינים הייחודיים של החברה החרדית. הספרים משקפים את אידיאל הצניעות, ועל כן כוללים ייצוגים חזותיים מעטים של נשים, וכאשר ייצוגים אלו קיימים הם מופיעים לרוב בצורת איור ולא תמונה. חלק מהספרים החדשים יותר לא כוללים ייצוגים חזותיים של נשים כלל. יש לזכור שמדובר במחקרים מעטים שנעשו בדרך כלל על כמות קטנה של ספרים בתחום מצומצם, ורובם אינם עדכניים.**

1 ייצוג מגדרי וסטריאוטיפים מגדריים בחומרי למידה

בספרות המחקרית ישנן הגדרות שונות של המושג 'מגדר' (gender), עליהן לא נרחיב במסמך הנוכחי, אך נציין כי בבסיסן הבחנה בין גברים ונשים לפי קריטריונים חברתיים, פסיכולוגיים ותרבותיים,⁹ להבדיל מהמושג "מין" (sex) כמצייין הבדלים ביולוגיים מולדים בין גבר לאישה.¹⁰

מערכת החינוך מהווה אחת הזירות העיקריות לחינוך ולהתפתחות החברתית, התרבותית והערכית של הילדים. במדינות שונות החינוך נתפס כזירה בה חשוב לעצב מדיניות המוכוונת להשגת יותר שוויון מגדרי. על פי מחקר אירופי, שבחן את המדיניות לגבי שוויון מגדרי בחינוך

⁹ Janan Faraj Falah, [The Issue of Gender in Elementary Schools' Hebrew Textbooks for the Arab Sector In Israel](#), *British Journal of Education* 5(3), February 2017, pp. 30-44.

¹⁰ דוח הוועדה בנושא: סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל, הוגש לשרת החינוך דאז, גב' לימור לבנת, מרס 2002.

במדינות שונות באירופה (2010),¹¹ המטרה העיקרית של מדיניות שוויון מגדרי בחינוך היא לאתגר תפקידי מגדר מסורתיים ולפעול לנטרול סטריאוטיפים מגדריים. קרי - לספק לתלמידים הזדמנויות לפתח יכולות ותחומי עניין ללא קשר למגדר שלהם ולעודד הערכה ביקורתית של מקרים של חוסר שוויון בשביל להתגבר על יחס סקסיסטי.¹²

החינוך לשוויון מגדרי במערכת החינוך בישראל הוגדר כהוראה מחייבת בחוזר מנכ"ל מיוחד לנושא זה,¹³ אשר קבע את עקרונות היסוד של שוויון הזדמנויות בחינוך לשני המינים.¹⁴ לצד קידום הוראה רגישה מגדרית ועיצוב תוכניות הוראה מודעות מגדרית, אחד המרכיבים הנוספים במדיניות לקידום חינוך מגדרי בחינוך הוא הערכה ביקורתית של חומרי למידה בתחום השוויון בין המינים, כלומר, בחינה האם היבטים שונים של הייצוג המגדרי בחומרי הלמידה תורמים לקידום שוויון זה, או שמא כוללים סטריאוטיפים מגדריים שאינם מקדמים אותו. החל מסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת ננקטו בישראל כמה יוזמות בתוך משרד החינוך ומחוצה לו, במחקר ובהכנת תדריכים לגיבוש קווים מנחים להצגה שוויונית של בני שני המינים. **בין המרכזיות בהן ניתן למנות את הוועדה 'לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל',**¹⁵ אשר הוקמה בשנת תשס"א על ידי שרת החינוך דאז, הגב' לימור לבנת. הוועדה פעלה בראשות עו"ד אלה גרא, המנהלת הכללית של שדולת הנשים בישראל דאז והגישה את דוחה הסופי בשנת 2002 (להלן: ועדת גרא).

לפי הוועדה, **סטריאוטיפים מגדריים** הם "תבניות חשיבה שגורות נוקשות וכוללניות המייחסות לגבר או לאישה אפיונים, תכונות אישיות והתנהגויות "טיפוסיות" בשל מינם הביולוגי בלי לבחון אותם מול מציאות פרטית כלשהי".¹⁶ סטריאוטיפים מגדריים עשויים לבוא לידי ביטוי בטקסט כתוב כמו גם בביטויים חזותיים (ציור, איור, תצלום, קריקטורה), והם כוללים בין השאר:¹⁷

¹¹ European Commission, Eurydice, [Gender Differences in Educational Outcomes: Study on Measures Taken and the Current Situation in Europe, 2010](#) (Hereinafter: European Commission, 2010).

¹² עדו אבגר: [מדיניות לקידום שוויון מגדרי במערכת החינוך – סקירה משווה](#), מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פברואר 2017.

¹³ [חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשס"ג\(ד\)4-9.4](#) בנושא: חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך.

¹⁴ יצוין כי "הענקת שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה" היא אחת ממטרות החינוך הממלכתי, כפי שנקבעו בחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953.

¹⁵ דוח הוועדה בנושא: [סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל](#), הוגש לשרת החינוך דאז, גב' לימור לבנת, מרס 2002.

¹⁶ שם.

¹⁷ משרד החינוך, [דוח הוועדה לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל](#) (ועדת גרא), מרס 2002, ע"מ 7-10; חוזר מנכ"ל תשס"ג(ד)4-9.4, [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#), 1 בדצמבר 2002, סעיף 4.1.

- **ייחוס מוכלל של תכונות אופי לאחד המגדרים** - למשל ייחוס תכונות אופי כמו חשיבה אמוציונאלית, חוסר יציבות, חולשה, בכי ורגשנות לנשים, וייחוס תכונות כמו נחישות, כושר ביצוע, חשיבה רציונאלית ונוקשות לגברים.
- **חיזוק תפיסה של חלוקת עבודה מסורתית** - שיוך התפקידים הקשורים לפרנסת המשפחה כתפקידים גבריים, ותפקידים הקשורים לתחזוקת הבית ולטיפול בילדים כתפקידים נשיים, או מתן ערך שונה לאיכויות התפקידים המסורתיים הייחודיים לשני המינים.
- **חיזוק תפיסה של מקצועות "גבריים" ו"נשיים"** - התייחסות למקצועות מסוימים ככאלו המתאימים לגברים או לנשים ודירוג המקצועות והעיסוקים תוך הערכה חיובית או שלילית של הבחור בהם על בסיס סטריאוטיפיות מגדרית. למשל הצגת הוראה כמקצוע נשי ונחות יחסית לניהול כמקצוע גברי.
- **תת ייצוג של נשים (או גברים)** - הצגה לא מאוזנת מבחינה כמותית של דמויות נשיות וגבריות או של יוצרים ויוצרות והתעלמות ממגוון דוגמאות של עשייה נשית בעלת ערך למציאות האנושית-החברתית, על תחומיה השונים, בעבר ובהווה.

הוועדה ציינה כי היות שבתוכניות הלימודים כלולות יצירות מופת שבחלק מהן משוקעות – בצורה גלויה או סמויה – תפיסות סטריאוטיפיות מגדריות שהן תוצר של הזמן וההקשר התרבותי שבהם הן נכתבו, אין לוותר על הוראתן של יצירות אלה, אך יחד עם זאת על המורים לחדד ולהעמיק את מודעותם של התלמידים לתפיסות הסטריאוטיפיות המגדריות המשתקפות ביצירות אלה שאינן רלוונטיות עוד לתקופתנו.

המלצות הוועדה שולבו בחוזר מנכ"ל בנושא: [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#),¹⁸ אשר מגדיר את הנהלים המחייבים לגבי חינוך לשוויון מגדרי בכל מערכת החינוך וקובע כי המלצות הוועדה בנוגע לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד מחייבות את כלל מערכת החינוך בישראל. כמו כן, בהתאם להמלצות של הוועדה משרד החינוך מפרסם במסמך נפרד של קריטריונים בתחום השוויון בין המינים בספרים ובחומרי למידה. את שני המסמכים נציג בהמשך המסמך.

2 מדיניות משרד החינוך בנושא ייצוג מגדרי בחומרי הלמידה

אגף ספרי לימוד (להלן גם: האגף) של משרד החינוך (להלן גם: **המשרד**) מהווה את הגורם המפקח על תהליך הפיתוח וההוצאה לאור של ספרים, חומרי למידה וכל הנלווים אליהם (כגון

¹⁸ חוזר מנכ"ל תשס"ג\4(ד) 9.4-4, [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#), 1 בדצמבר 2002.

חומרי עזר וערכות נספחות לשימוש התלמיד) בכל שלבי החינוך (קדם-יסודי, יסודי ועל-יסודי), בכל המגזרים ובכל תחומי הדעת.¹⁹ האגף מתווך בין משרד החינוך לגופים המפתחים חומרי למידה, הן במשרד עצמו והן מחוצה לו, ומייעץ להם בכל הקשור לפיתוח חומרי למידה, ולדיוק המקצועי הנדרש מהם כדי להשיג אישור לשימוש בחומרי הלמידה.²⁰

בתי הספר מחויבים לבחור את ספרי הלימוד לתלמידיהם אך ורק מתוך רשימת ספרי הלימוד המאושרים על ידי משרד החינוך. המשרד אוסר על שימוש בספרי לימוד שאינם כוללים ברשימת ספרי הלימוד המאושרים אלא אם ניתן לכך אישור מפורש מאגף ספרי לימוד.²¹

באגף ספרי לימוד קיים מנגנון לאישור חומרי למידה הפועל על פי קריטריונים מוגדרים: תקפות מדעית, עדכניות, תקינות לשונית וגראפית, היבטים פדגוגיים, איסור אפליה ועוד. כל החומרים אשר עוברים תהליך אישור של האגף, אמורים להיבדק גם מבחינת עמידה בקריטריונים בתחום שוויון בין המינים, שנקבעו על ידי המשרד.

אגף ספרי לימוד מנחה את הכותבים והמפתחים, ואת המעריכים האקדמיים והפדגוגיים של חומרי הלמידה, באמצעות כללי אישור חומרי למידה חדשים המעוגנים בחוזר מנכ"ל בנושא: [הנוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).²² על פי חוזר המנכ"ל, כל חומרי הלמידה יכללו ייצוג נאות ולא סטריאוטיפי של שני המינים ושל כל המגזרים בחברה הישראלית, בהתאמה לדרישות תכנית הלימודים [ההדגשה לא במקור].²³ חוזר המנכ"ל קובע כי על צוות המפתחים של חומרי למידה חדשים לכלול עורך מגדר. חוזר המנכ"ל קובע גם כי במהלך תהליך ההערכה של חומרי למידה חדשים (לאחר פיתוח), יש להתייחס גם להיבטים מגדריים. למעשה, על פי מדיניות המשרד נדרשת התייחסות להיבט של ייצוג מגדרי בכל

¹⁹ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

²⁰ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ספרי לימוד בבתי-ספר, כתבה: רוני בר-נתן, 22 בפברואר 2004; מבקר המדינה, דוח שנתי 49 לשנת 1998 ולחשבונות שנת הכספים 1997, אפריל 1999; איילת פישביין, "שוק חופשי מדי", הד החינוך, 83(1), 2008, עמ' 18-23.

בעבר, חלק נכבד של ספרי הלימוד פותחו, נכתבו והופקו באגף לתוכניות לימודים במשרד החינוך. עקב קיצוצים באגף זה, היוזמה להוצאתם לאור של ספרי לימוד נתונה בידי מו"לים פרטיים, או לחלופין בידי משרד החינוך, ופיתוחו וכתובתו של הספר בפועל נעשית על-ידי גוף חיצוני. המקור: יובל וורגן: [הפיקוח על תחום ספרי הלימוד במערכת החינוך](#), מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פברואר 2010.

²¹ [ספרי לימוד מאושרים, הכנת רשימת חומרי לימוד לשנת הלימודים התשע"ט](#), משרד החינוך; כניסה אחרונה: אוגוסט 2018.

²² חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

²³ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 2.1.6.ד'.

השלבים העיקריים של העבודה על חומרי למידה חדשים, החל משלב הפיתוח, כולל תהליכי ההערכה השונים, ועד לשלב מתן אישור סופי.

עם זאת, חוזר המנכ"ל אינו מציג הגדרות של מונחים מתחום השוויון מגדרי ואין בו קריטריונים המפרטים את הייצוג המגדרי הנדרש בחומרי למידה ואת הדרישות לתפקיד של עורך מגדר (פרט לניסיון רצוי בבדיקות סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד). **הקריטריונים לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד**, אשר כאמור, פותחו על ידי צוות ועדת גרא ב-2002, מעוגנים היום בחוזר מנכ"ל אחר, **שעוסק בנושא חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך**.²⁴ את הדרישות המפורטות לתפקיד של עורך מגדר מפרט מסמך אחר של אגף ספרי לימוד אשר מתפרסם בנפרד משני החוזרים, שכולל גם הוא את הקריטריונים בתחום שוויון בין המינים שיש לבדוק בחומרי למידה, שנכתבו בהתאם להמלצות של ועדת גרא. מדובר במסמך שמיועד להוצאות לאור ולמפתחי חומרי למידה אחרים. בפרק הבא של המסמך מובא הסבר מפורט על הקריטריונים הללו.

יצוין כי הן חוזר מנכ"ל העוסק בחינוך לשוויון מגדרי והן מסמך הקריטריונים בתחום שוויון בין המינים והדרישות לתפקיד עורך מגדר, פורסמו על ידי משרד החינוך בשנים שקדמו לחוזר מנכ"ל העדכני העוסק בנושא אישור ספרי לימוד (2015), בשנים 2002 ו-2010, בהתאמה. למרות זאת, שניהם אינם מוזכרים בחוזר מנכ"ל שעוסק בתהליך אישור ספרי לימוד, בו, כאמור, מעוגנת דרישה לייצוג נאות ולא סטריאוטיפי של שני המינים ודרישה לביצוע עריכה מגדרית.

על פי משרד החינוך, התייחסות להיבט המגדרי באמצעות הערכה מגדרית נעשית בכל אחד מהשלבים שלהלן:²⁵

- **במהלך פיתוח/כתיבת חומרי הלמידה:** באמצעות ייעוץ מגדרי של עורך מגדר מטעם החברה המוציאה לאור, אשר בסופו של התהליך ייתן אישור על כך שנערכה עריכה מגדרית בהתאם לקריטריונים של משרד החינוך.
- **במסגרת סבב הערכות שעוברים חומרי למידה, מטעם אגף ספרי לימוד, לפני קבלת אישור האגף:**
  - o בהערכה הראשונית, על ידי האגף לאישור ספרי למידה, במסגרת בדיקה בעמידה בתנאי הסף;

²⁴ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשס"ג(ד) 4-9, 1 בדצמבר 2002, בנושא: [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#)

²⁵ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

○ במסגרת הערכה פדגוגית ומדעית, שנערכת על ידי מעריכים חיצוניים, בלתי תלויים, שנבחרו באמצעות מכרז של משרד החינוך.

- **במהלך מתן אישור סופי** לחומרי הלמידה על ידי מנהל תחום הדעת (מפמ"ר)²⁶ של משרד החינוך.

ללא עמידה בקריטריונים של משרד החינוך ביחס לייצוג מגדרי, לא אמור להינתן אישור סופי לפרסום ספר/חומר לימודי עבור מערכת החינוך.

להלן יוצגו עיקרי תהליכי ההערכה המגדרית לפי השלבים שהוצגו לעיל.

2.1 הנחיות לבחינת ייצוג מגדרי בתהליך פיתוח חומרי למידה חדשים

▪ קריטריונים לייצוג מגדרי בחומרי למידה

פיתוח וכתביבה של חומרי למידה אמור להתקיים בהתאם לדרישות של משרד החינוך המתייחסות להלימה לתכנים לימודיים, לאיכות התוכן, היבטים מדעיים, פדגוגיים, לשוניים, גרפיים וגם בהתאם להיבטים מגדריים ומגזריים כפי שיפורט להלן. **על פי משרד החינוך, המפתחים של חומרי הלמידה²⁷ אחראים על תוכן החומרים שהם מפתחים, ובתוך כך גם על הייצוג המגדרי בחומרים אלה, בהתאם לקריטריונים בתחום השוויון בין המינים, שכאמור נקבעו בעבורם על-ידי אגף ספרי לימוד, בהתאם להמלצות של ועדת גרא ובשיתוף עם הממונה על השוויון בין המינים בחינוך של משרד החינוך, באוקטובר 2010 הקריטריונים נקבעו כדי לוודא כי נושא השוויון בין המינים יבוא לידי ביטוי בחומרי למידה בהיבט התוכני, הדידקטי, הלשוני והגראפי.²⁸ הקריטריונים מתייחסים להיבטים אלה באופן הבא:**

- **ההיבט התוכני:** הכללת מידע על פעילותם של נשים וגברים, בנים ובנות, תוך ייחוס ערך שווה לפעילותם ולמעשיהם; הדגשת חלקן של נשים, הצגת תרומתן לתרבות ולחברה במהלך הדורות לצד תרומתם של הגברים; העמקת מודעותם של התלמידים לתפיסות הסטריאוטיפיות המגדריות המשתקפות ביצירות שאינן רלוונטיות עוד לתקופתנו.

²⁶ מנהל תחום דעת (מפמ"ר: מפקח מרכז מקצועי): מנהל תחום הדעת ממליץ על אישור או על דחייה של חומר הלמידה לאחר הערכתו, וזאת לאחר שהתייחס לכל ההיבטים הנוגעים לאיכותם של חומרי הלמידה ולהתאמתם לתכנית הלימודים בתחום הדעת שהוא מפקח עליו. המקור: ראו את הערת השולים 13, סעיף 2.2.

²⁷ המפתחים, בדרך כלל גורמים חיצוניים למשרד, הם מי שפיתחו חומרי למידה, והם מגישים אותם לאגף ומבקשים שייבחנו, יוערכו ויאושרו על ידו לשימוש במוסדות החינוך. המקור: ראו הערת שוליים לעיל; סעיף 2.2.

²⁸ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

- **ההיבט הדידקטי:** המטלות המכוונות לתרגול מיומנויות תנוסחנה באופן שוויוני; ייצוג מאוזן כמותית ואיכותית של בני שני המינים; הימנעות מהצגה סטריאוטיפית של תמונת מצב חברתי; היעדר אבחנה בין המינים לצורך מילוי המשימות; החומרים יכללו מטלות לאיתור הבחנות סטריאוטיפיות ומטלות שמפתחות את הרגישות לנוכחותם או היעדרם של שני המינים.
- **ההיבט הלשוני:** ניסוח המטלות יכלול את שני המינים.
- **ההיבט הגראפי:** גברים ונשים יוצגו כעוסקים בכל המקצועות, כמפגינים סוגים שונים של רגשות, ויאוזן מספר ההופעות של ציורים ותצלומים של נשים וגברים.²⁹
- קריטריונים אלה, כאמור, גובשו בהתאם להמלצות ועדת גרא שעוגנו בחוזר מנכ"ל משרד החינוך בנושא [חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך](#), בשנת 2002. חוזר מנכ"ל זה מציג קווים מנחים לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד, כולל:
  - היבטים שונים בהם נושא השוויון בין המינים בא לידי ביטוי בחומרי למידה (שצוינו לעיל);
  - דוגמאות לייצוג מגדרי סטריאוטיפי;
  - דרכים בהן ניתן להימנע מביטויים סטריאוטיפיים, מהצגה סטריאוטיפית, ישירה או עקיפה, של תמונת מצב חברתית שאינה הולמת את ערכיה המוצהרים של מדינת ישראל בימינו, ועוד.

▪ קריטריונים לתפקידו של עורך מגדר

אחת הדרישות המעוגנות בחוזר מנכ"ל בנושא אישור חומרי למידה במערכת החינוך היא כי **בכל בית הוצאה לאור חייב להיות עורך מוסמך בתחום העריכה המגדרית - עורך מגדר, שבאחריותו לוודא שהחומרי הלמידה הוכנו על פי הקריטריונים שהוגדרו**. על פי חוזר המנכ"ל, עורך המגדר מהווה חלק בצוות הפיתוח של ספרים וחומרי למידה (הכולל כותבים, עורכים, גרפיקאים, מתורגמנים ועוד), ומוודא כי בחומרים שפותחו יש ייצוג נאות ונטול סטריאוטיפים של שני המינים.³⁰ **יש לציין כי עורך המגדר אחראי גם על ייצוג מגזרים שונים בחומרי למידה, ולכן מכונה "עורך המגדר-מגזר"**.

²⁹ כפי שניתן לראות, בסעיפים שונים של הקריטריונים השתמש משרד החינוך במונחים כגון "תפיסה סטריאוטיפית", "הבחנה סטריאוטיפית" ו"הצגה סטריאוטיפית". לצד השימוש במונחים אלה, לא מצאנו בקריטריונים הגדרה או הסבר למונח המרכזי - "סטריאוטיפים מגדריים". כאמור, הגדרה זו לא נמצאה גם בחוזר המנכ"ל (תשעה/9(ג) 6.3-16, שעוסק בנושא אישור חומרי למידה ומעגן, בין היתר, גם את הדרישות לייצוג מגדרי בהם.

³⁰ חוזר מנכ"ל משרד החינוך (תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 6.3-16: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 9.6: עורך המגדר - מגדר.

על פי חוזר מנכ"ל, תפקידו של עורך המגדר - מגזר לוודא כי בחומר הלמידה יש ייצוג נאות ונטול סטריאוטיפים של שני המינים ושל כל המגזרים בחברה הישראלית בהתאם לדרישות תוכנית הלימודים.

לגבי דרישות התפקיד של עורך מגדר, בחוזר נקבע כי "רצוי שיהיה בעל ניסיון מוכח בבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד". **עורך מגדר יכול להיות גם עורך בתחומים נוספים**, הנדרשים לתהליך הפיתוח ואישור ספרי וחומרי למידה (כמו למשל עורך לשוני). על מנת להבין יותר את דרישות התפקיד של עורך מגדר פנינו למשרד החינוך בבקשה לקבלת מסמכים רלוונטיים. ממשרד החינוך, כאמור, התקבלו הקריטריונים בתחום השוויון בין המינים (שהוצגו לעיל), על פיהם עורך מגדר בודק ייצוג מגדרי בחומרי למידה שפותחו על ידי המוצאים לאור. בנוסף, עורך המגדר אחראי לחתום על המסמכים הנלווים להגשת החומר לאישור משרד החינוך, המהווים אישור כי החומר הלימודי נבדק מבחינת ההיבט של ייצוג מגדרי ועומד בקריטריונים של המשרד.

בתשובה לשאלתנו בדבר דרישות התפקיד ביחס לעורכים המגדריים, מהמשרד נמסרה רשימת הדרישות הבאות:

- בעל/ת תואר ראשון ומעלה;
- בוגר/ת קורס מגדר של 112 שעות ומעלה;
- עוסק/ת בנושא "שוויון בין המינים בחינוך";
- בעל/ת ניסיון קודם מוכח בבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד;
- עובד/ת הוראה.³¹

קיים חוסר אחידות מסוים בין דרישת הניסיון המוכח של עורך מגדר בבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד כפי שמופיעה בקריטריונים לבחירת עורך מגדר של משרד החינוך (כאמור, משנת 2010) לבין הדרישה שנקבעה בחוזר מנכ"ל משרד החינוך, אשר נכנס לתוקף ב-2015: בקריטריונים נקבע כי על העורך להיות בעל ניסיון קודם מוכח בבדיקה כזאת; חוזר המנכ"ל קובע כי "רצוי שיהיה בעל ניסיון מוכח בבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד".

▪ סוגיות בדבר יישום ההנחיות

על מנת להבין כיצד מיושמות בפועל ההנחיות של משרד החינוך בתחום הייצוג המגדרי במסגרת תהליך הפיתוח והכתיבה של חומרי הלמידה, פנינו לכמה חברות הוצאות לאור של חומרי למידה בעבור מערכת החינוך.³² מהשיחות עם נציגי החברות עלה כי לדבריהם עורכי מגדר מהווים חלק

³¹ משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, אגף ספרי לימוד: קריטריונים בתחום השוויון בין המינים; קריטריונים לביצוע עריכה מגדרית; 7 באוקטובר 2010. נשלח על ידי חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, דוא"ל, 10 באוקטובר 2018.

³² ערכנו שיחות עם מספר חברות הוצאה לאור של חומרי למידה עבור החינוך ממלכתי (עברי וערבי), ההמלכתי-דתי והחינוך החרדי: אייל שפיר, סמנכ"ל, יבנה/בנוס הוצאת ספרים, בתאריך 24 בינואר 2019; אריה מנדעלי, מנכ"ל, דוד רכגודל בע"מ, הוצאת ספרים, 24 ינואר 2019; סימה נסים, מנהלת תחום ספרי לימוד, מודן הוצאה לאור בע"מ, 31 בינואר 2019; חלאד זועבי, הוצאת ספרים ודפוס אלנהדה, 31 בינואר 2019; שרה אופק, עורכת מגדר, חברת מטח – המרכז לטכנולוגיה חינוכית, 19 בפברואר 2019.

בלתי נפרד מצוותי הפיתוח והם פועלים בהתאם להנחיות ולקריטריונים של משרד החינוך, כפי שצינו לעיל. בחברות הוסבר כי הדגש בתחום ייצוג מגדרי בחומרי למידה שהם מפתחים, אכן מושם על ייצוג שיווני של שני המינים ברמה של האיורים ושל הצגת תפקידים חברתיים שונים (תפקידים במשפחה, במקום העבודה, בדיאלוגים, במצבים שונים ועוד). כמו כן, ישנה גם התייחסות לקבוצות אוכלוסייה שונות אליהן מיועדים החומרים המפותחים. למשל, בחומרים שמיועדים לחינוך ממלכתי ולחינוך ממלכתי-דתי גם יחד, הושם דגש על הצגת דמויות באופן שמרני יותר (למשל: לבוש צנוע, נוכחות ילדים עם כיפה וסממנים אחרים של המסורת/הדת), אך מצד שני לא באופן כופה על אוכלוסייה בעלת אופי שמרני פחות.³³ גם בתהליך הפיתוח של חומרים לחינוך החרדי הושם דגש על ייצוג מגדרי בהתאם למאפיינים של החברה החרדית.³⁴

אחת הנקודות שניסינו לברר היא כיצד מוודאים גורמי אגף ספרי לימוד את העמידה של עורכי המגדר שעובדים עם המפתחים בדרישות התפקיד שנקבעו על ידי משרד החינוך. על פי חוזר מנכ"ל משרד החינוך בנושא אישור חומרי למידה במערכת החינוך, על המפתחים להגיש הצהרה כי עומד לרשותם צוות של מומחים לתחום הדעת המתאים לחומר הלמידה המוצע, לפיתוחו, לכתיבתו ולהערכתו.

בהקשר להנחיה זאת שאלנו את האגף ספרי לימוד שאלות הבאות: האם קיימת רשימה של עורכי מגדר מוסמכים, אשר עומדים בדרישות של משרד החינוך, והאם ברשימה זאת ישנם עורכים המייצגים את הקבוצות השונות בחברה הישראלית, עבורן נערכת התאמה מיוחדת בפיתוח חומרי למידה? ממשרד החינוך נמסר כי המפתחים של חומרי הלמידה הם הגורם האחראי על העריכה המגדרית בהתאם לדרישות של משרד החינוך. אין למשרד רשימת עורכים ואין המשרד ממליץ על עורך כזה או אחר.³⁵ נציגה של אחת החברות הוצאות לאור ציינה שרשימת עורכי מגדר מוסמכים הייתה קיימת בעבר, אך היום לא ידוע לה האם היא עדיין בשימוש.

כמו כן, שאלנו את גורמי האגף האם יש דרך נוספת, מעבר להצהרה של המפתח, לוודא שהעריכה המגדרית נעשית אכן על ידי עורך מגדר מוסמך. מהמידע של אגף ספרי לימוד משתמע כי להוציא מקרים מסוימים בהם מתעורר צורך בכך, האגף לא בודק את עמידתם של עורכי המגדר בדרישות התפקיד. הדבר נתון באחריותם של המפתחים אשר נדרשים, על-ידי משרד החינוך, להצהיר כי עומד לרשותם צוות המומחים הנדרש.³⁶

³³ סימה נסים, מנהלת תחום ספרי לימוד, מודן הוצאה לאור בע"מ, שיחת טלפון, 31 בינואר 2019.

³⁴ שרה אופק, עורכת מגדר, חברת מטח – המרכז לטכנולוגיה חינוכית, שיחת טלפון, 19 בפברואר 2019.

³⁵ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, דוא"ל, 19 בפברואר 2019.

³⁶ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, דוא"ל, 27 בפברואר 2019.

2.2 הערכה מגדרית במסגרת סבב הערכה של חומרי למידה חדשים מטעם אגף ספרי לימוד במשרד החינוך

כל ספר וחומר למידה חדש שנכתב או פותח מוגש לאגף ספרי לימוד על מנת לעבור בדיקת עמידה בתנאי הסף³⁷ (על ידי גורמי האגף) ועל מנת לעבור תהליך הערכה מדעית ופדגוגית (על ידי מעריכים חיצוניים שנבחרים על ידי האגף; ראו הסבר בהמשך). הערכתם של כל סוגי חומרי הלמידה היא באחריות אגף ספרי לימוד. **תהליך הערכה נעשה לכל חומרי הלמידה, ללא הבדל בשלבים או זרמים בחינוך להם חומר זה מיועד.**

לאחר שחומרים חדשים נבדקים על ידי גורמי האגף האמונים על כך ונמצאים כעומדים בתנאי הסף, הם מועברים לסבב הערכה. סבב ההערכה כולל את מסירת החומר להערכה על ידי מעריכים מקצועיים ואת החזרתו לבעליו לתיקונים או להפסקת המהלכים. אגף ספרי לימוד מאפשר לקיים שלושה סבבים של הערכה לחומרי למידה.

תהליך ההערכה כולל בתוכו הערכה פדגוגית, הערכה מדעית והערכה טכנולוגית (הערכה לחומרים/ספרים דיגיטאליים³⁸). **ההערכות נעשות על ידי מעריכים חיצוניים, בלתי תלויים, אשר נבחרו במכרז על ידי משרד החינוך:** מעריכים מדעיים, מעריכים פדגוגיים או מעריכים טכנולוגיים.³⁹ בכל שלבי ההערכה, פרטי המעריכים נשארים חסויים מפני שהם מהווים גורם בלתי

³⁷ תנאי סף מינהליים ופדגוגיים: משרד החינוך קובע שורה של דרישות למפתחי חומרי למידה, בהן: דרישות להרכב של צוות המומחים השותפים בפיתוח של חומר הלמידה המוצע; דרישות לתוכן החומרים, הלימה לתוכנית הלימודים, לסביבה, המשתנה והמתחדשת, דרישות השפה, ייצוג מגדרי ומגזרי; דרישות טכניות כגון מספר עמודים, פורמט ספרים, מפרט טכני של החומרים הדיגיטליים ועוד; דרישה למסמכים (כגון: הצהרות משפטיות, אישור תשלום עבור תהליך האישור במשרד החינוך ועוד) אותם יש להגיש בעת המסירה של החומרים מפותחים לאישור של אגף ספרי לימוד.

מקור: חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיפים שונים בפרקים 3, 5, 6.

³⁸ מפתחים המבקשים לקבל אישור לחומרי למידה דיגיטליים נדרשים להגיש את חומר הלמידה לתהליך אישור משותף של האגף לאישור ספרים וחומרי למידה ושל המינהל למדע ולטכנולוגיה. האישור ינתן על ידי האגף ויפורסם ברשימת חומרי הלמידה המאושרים באתר האגף בלבד.

מקור: חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

³⁹ המעריכים הם השותפים לתהליך הערכת חומרי למידה, והם מחויבים לכל המפורט בחוזר מנכ"ל המדובר. תפקידם לבחון ולבדוק את איכות חומרי הלמידה ואת התאמתם לתכניות הלימודים. המעריכים פועלים בהתאם לתחום האחריות שהוגדר עבורם: מעריכים מדעיים, מעריכים פדגוגיים או מעריכים טכנולוגיים.

מקור: חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

תלוי והמשרד אינו מאפשר קשר ישיר בינם לבין המפתחים.⁴⁰ כמו כן, לתהליך ההערכה שותפים מנהלי תחומי הדעת מטעם האגף⁴¹ ובמידת הצורך - שותפים נוספים.

ההערכות הפדגוגיות והמדעיות נעשות על בסיס **מחווני המדדים להערכה ולאישור חומר למידה איכותי**, שהוכן בעבור המעריכים על ידי אגף ספרי לימוד.⁴² במחווני קריטריונים להלימה לתכנים הלימודיים בהיבטים שונים. **ההתייחסות להיבט של ייצוג מגדרי באה לידי ביטוי במסגרת ההערכה של היבטים מגדריים-מגזריים והיבטים גרפיים**. במסגרת הערכה של היבטים הללו, המעריכים מתבקשים להעריך:

- באיזו מידה יש ייצוג נאות ומכבד בתיאור, בהערכה ובכמות של שני המינים? (היבטים מגדריים-מגזריים);
- באיזו מידה תכני חומרי הלמידה עלולים לפגוע במגדר מסוים? (היבטים מגדריים-מגזריים);
- באיזו מידה האיורים, התמונות והתצלומים מציגים את בני האדם המתוארים בהם באופן צנוע (בנות ובנים לבושים באופן סביר ולא בבגדים חושפניים)? (היבטים גרפיים).

לא נמצאה במחווני התייחסות להיבטים נוספים אפשריים של ייצוג מגדרי שוויוני, למשל, כמו אלה המפורטים בקריטריונים בתחום שוויון בין המינים, שכאמור, נקבעו על ידי משרד החינוך בעבור המפתחים והמציאים לאור של חומרי למידה. לפיכך, נשאלת השאלה כיצד ניתן להעריך באופן מלא את הייצוג המגדרי השוויוני ואת העמידה בקריטריונים לכך בחומר הנבדק?

בסיום הבדיקה על-פי המחווני, על המעריכים להציג למפתחים את רשימת התיקונים הנדרשים (אם ישנם) ולתת המלצות אודות החומר שנבחן לפי אחת משלוש האפשרויות הבאות:

1. לאשר את החומר ואת כל הנלווה אליו כפי שהוצע או לבצע תיקונים קלים ללא החזרת החומר למעריך לבדיקה נוספת.

⁴⁰ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל](#) [ההתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 10.2.1.

⁴¹ מנהל תחום דעת (מפמ"ר: מפקח מרכז מקצוע) ממליץ על אישור או על דחייה של חומר הלמידה לאחר הערכתו, וזאת לאחר שהתייחס לכל היבטים הנוגעים לאיכותם של חומרי הלמידה ולהתאמתם לתכנית הלימודים בתחום הדעת שהוא מופקד עליו.

מקור: חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#).

⁴² [מחווני המדדים להערכה ולאישור חומר למידה איכותי](#), קובץ להערכת האיכות הפדגוגית והמדעית של [מגווני חומרי למידה](#); האגף לאישור ספרים וחומרי למידה, משרד החינוך, נשלח על ידי חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, 10 באוקטובר 2018.

2. לאשר את החומר ואת כל הנלווים אליו לאחר תיקונים ולהחזיר את חומר המידע למעריך לבדיקה חוזרת לאחר ביצוע התיקונים.
3. לא לאשר את החומר במתכונתו הנוכחית בצירוף נימוקים לכך.

לאחר ביצוע מלוא התיקונים שנדרשו במהלך ההערכות בתחומים השונים, יינתן לחומרי המידע אישור על ידי המעריכים וניתן יהיה לשלוח את החומרים לאישור של מנהל תחום הדעת (מפמ"ר) ולאישור סופי של אגף ספרי לימוד.

מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה אל אגף ספרי לימוד בבקשה להציג נתונים על חומרי המידע שאושרו או לא אושרו על ידי המעריכים בשל ליקויים בנושא ייצוג מגדרי, בשלוש השנים האחרונות (תשע"ו, תשע"ז ותשע"ח). מהאגף נמסר כי רוב החומרים אשר עוברים את תנאי הסף של האגף אינם נפסלים. כל החומרים עוברים כמה סבבי הערכה ומקבלים דרישות שונות ומגוונות לתיקונים. אין תחום דעת בו הספר אושר ללא בקשה לתיקונים מצד השותפים בהערכה. על פי נתוני האגף, כל שנה נפסלים בין חמישה עד עשרה ספרים עקב חוסר התאמה לתכנים לימודיים (מתוך כ-110 – 150 ספרים המאושרים, תלוי בשנה). **לגורמי האגף אין נתונים כמותיים או מידע אחר על בעיות או קשיים שעלו בתחום הייצוג המגדרי במהלך תהליכי הערכה.**⁴³

כמו כן, משרד החינוך נשאל האם מתקבלות תלונות מהציבור הרחב בנוגע לייצוג מגדרי בספרי לימוד. על פי תשובת המשרד, התלונות שהתקבלו הן בעיקר לגבי ייצוג מגדרי בספרים שלא אושרו על ידי משרד החינוך. במשרד ציינו כי "אין משרד החינוך יכול לקחת אחריות על ספרים שלא עברו תהליך אישור של המשרד. במידה שמתקבלות תלונות על הספרים שאושרו על ידי המשרד, נבדקת מהות התלונה ובמידת הצורך הספר נשלח לתיקון על ידי המוציא לאור".⁴⁴

3 מדיניות ביחס לייצוג מגדרי בחומרי למידה עבור קבוצות אוכלוסייה שונות

כאשר מדובר בחומרי למידה המיועדים לקבוצות אוכלוסייה שונות, באגף ספרי לימוד נערכת בדיקת התאמה על-ידי בעלי התפקידים האחראים על הפיקוח בזרמי החינוך בהם לומדים תלמידים מקבוצות אוכלוסייה אלו. חוזר מנכ"ל בנושא: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#) קובע כי חומרי למידה לאוכלוסיות מגוונות יאושרו על ידי אגף

⁴³ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, דוא"ל, 2 בדצמבר 2018.

⁴⁴ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

ספרי לימוד בהתאם להמלצות של בעלי התפקידים המטפלים באוכלוסייה אלו, ובתיאום עם מנהל תחום הדעת.⁴⁵

לפיכך, באגפים השונים של משרד החינוך (כגון האגף לחינוך קדם-יסודי, האגף לחינוך מיוחד, מנהל החינוך הדתי או המחוז החרדי), ישנם בעלי תפקידים האחראים על תחום אישור חומרי למידה. בתפקידם לבדוק את החומרים החדשים ולתת חוות דעת על ההתאמה של החומרים לאוכלוסייה הרלוונטית. על-פי גורמי המשרד, במסגרת הבדיקה נבדקים גם היבטים של ייצוג מגדרי.

למעשה, על פי מדיניות המשרד נדרשת התייחסות להיבט של ייצוג מגדרי בכל השלבים העיקריים של העבודה על חומרי למידה חדשים. בתוך תהליכים אלה קיים גם תהליך התאמה של החומרים לקבוצות אוכלוסייה שונות. לפיכך, יתכנו מצבים בהם ישנה דילמה בין הייצוג המגדרי לבין השיקולים המגזריים ומכאן שעולה שאלת האיזון בין שני ההיבטים.

להלן נציג התייחסות להיבט מגדרי בחומרי למידה בכמה אגפים של משרד החינוך, האחראים על קבוצות אוכלוסייה שונות: בחינוך הממלכתי-דתי, בחינוך החרדי ובחינוך הערבי.

3.1 החינוך הממלכתי-דתי

רוב חומרי הלמידה המיועדים לחינוך ממלכתי-דתי (חמ"ד) הנם חומרי למידה שפותחו עבור התלמידים בחינוך הממלכתי (פרט לספרים במקצועות כמו תנ"ך, תורה שבעל פה, מחשבת ישראל, ספרות והיסטוריה, אשר מפותחים באופן ייעודי עבור החינוך ממלכתי-דתי).⁴⁶

בחמ"ד קיים תהליך התאמה של ספרי לימוד שעיקריו נקבעו [בחוזר המנכ"ל](#) העוסק בנושא קבלת אישור ספרים וחומרי למידה (שצוין לעיל).⁴⁷ הנחיות החוזר מפרטות את בעלי התפקידים בחמ"ד שאחראים על מתן אישור מטעם החמ"ד לחומרים במקצועות מסוימים,⁴⁸ אך אינן

⁴⁵ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל](#) [ההתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 6.3.1.ב'.

⁴⁶ דוד עצמון, ממונה (הוראת תושב"ע בחמ"ד), מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, שיחת טלפון, ספטמבר 2018.

⁴⁷ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל](#) [ההתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 6.3.3.

⁴⁸ במקצועות שיש בהם מפמ"ר בחמ"ד או שיש מפקח ממונה מטעם החמ"ד על המקצוע (תנ"ך, תלמוד ותושב"ע, מחשבת ישראל, היסטוריה, אזרחות, ספרות, חינוך לשוני, מוזיקה ואמנות) יומלצו לאישור חומרי הלמידה על ידי בעלי התפקיד האלה ויעברו לאחראי על אישור חומרי הלמידה בחמ"ד לפי הצורך.

חומרי הלמידה במקצועות אנגלית, גיאוגרפיה, מולדת, חברה ואזרחות, עברית, תחומי הדעת באגף חברה ורוח בעל-יסודי ובאגף מדעים לכל שכבות הגיל יועברו לאחראי על אישור חומרי למידה בחמ"ד לאחר שנתקבלה חוות דעת מהמעריכים. הבדיקה תתייחס אך ורק להתאמת חומרי הלמידה לחמ"ד. אם יתמנה בחמ"ד בעל תפקיד בתחומים אלו תיעשה הבדיקה על ידו.

מתייחסות להיבטים מגדריים הנדרשים לקבלת אישור זה. עם זאת, האחראי על נושא התאמה ואישור ספרים במנהל החינוך הדתי מצוין כי יש חשיבות לנושא הייצוג המגדרי בספרים המיועדים לחינוך הממלכתי ולחינוך הממלכתי-דתי גם יחד. **במנהל החינוך הדתי מדגישים כי חומרי למידה המשותפים לחינוך הממלכתי ולחינוך הממלכתי-דתי פונים לאוכלוסייה מגוונת שכוללת ציבור חילוני, דתי ומסורתי, ועל כן יש להתאים את החומרים לאוכלוסיות השונות.** במנהל החינוך הדתי פיתחו דגשים, עליהם הם מבקשים להתבסס בהכנת חומרי למידה המשותפים לזרמי חינוך ממלכתי וממלכתי-דתי, בניהם:

- התמונות בספר צריכות להיות צנועות באופן סביר (הבנות לבושות באופן סביר - עם שרוול בחולצה, לא מיני או מכנסונים);
- התמונות צריכות לשקף את מגוון האוכלוסייה שהספר פונה אליה (בנים, בנות, חילוניים, דתיים);
- שימוש בלשון נקיה שאינה כוללת דיבורים גסים או רמיזות מיניות;
- בסיפורים, בסיטואציות או בדוגמאות שמובאות, חשוב להקפיד על תיאורים המתאימים לכלל האוכלוסייה (כגון: מודעות לאופי שמירת השבת באוכלוסיות השונות, או תיאורים של חיי תרבות ההולמים את כלל האוכלוסייה).⁴⁹

3.2 החינוך חרדי

חומרי הלמידה במקצועות השונים בעבור החינוך החרדי נכתבים על ידי מוציאים לאור על פי התבחינים לכתיבת ספרים של משרד החינוך, אך גם בהתאם למאפיינים של האוכלוסייה החרדית, אשר אותם מגדירים אנשי המקצוע הממונים על החינוך החרדי במשרד החינוך.

חוזר המנכ"ל [העוסק בנושא קבלת אישור ספרים וחומרי למידה](#), [קובע כי בנוסף לתהליך הכללי שנקבע בחוזר, חומרי למידה יעברו תהליך הערכה לשם התאמתם למוסדות החינוך של](#)

ספרי לימוד בתחומי הדעת שאינם מפורטים כאן יועברו לאחראי על אישור חומרי למידה בחמ"ד לבדיקה ולהתייעצות במקרים שבמהלך ההערכה יעלו שאלות הקשורות להתאמת הספרים לחמ"ד.

מקור: חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 16-6.3: [נוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 6.3.3.

⁴⁹ דוד עצמון, ממונה (הוראת תושב"ע בחמ"ד), מנהל החינוך הדתי, משרד החינוך, דוא"ל, ספטמבר 2018.

המחוז החרדי.⁵⁰ ההתאמות תיעשינה על ידי נציגי המחוז החרדי בשיתוף פעולה עם מנהל תחום הדעת המתאים.⁵¹

החוזר קובע כי דוחות המעריכים יתייחסו להלימה לצורכי החינוך החרדי בנושאים שונים, בנוסף להלימה לתכנית הלימודים, בהם נושא אירורים המותאמים להשקפת העולם החרדית ולהיבט הכנסת דמויות צנועות. כך, בחומרי למידה בחינוך החרדי גברים ונשים מיוצגים בתפקידים המסורתיים בחברה, ברמת הצניעות ועל פי המאפיינים של המגזר. כמו כן, בספרים לא יופיעו תמונות של נשים, אלא רק אירורים של נשים.⁵² באופן כללי, הספרים המיועדים לחינוך החרדי (בחינוך היסודי) נכתבים בעבור שני המינים, ללא הפרדה, פרט לספרי לימוד אנגלית, בהם יש הבדלים בין רמת הלימוד המיועדת לבנות לבין הרמה המיועדת לבנים. בשאר תחומי הדעת (חשבון, גאוגרפיה, מדעים וכו') אין, כאמור, ספרים המיועדים רק לבנות או רק לבנים.⁵³

פרט לקביעה בחוזר מנכ"ל שצוינה לעיל, אין כיום קריטריונים מוגדרים של משרד החינוך להערכת חומרי למידה ייעודיים לחינוך החרדי וכתוצאה מכך אין גם קריטריונים מפורטים המתייחסים לייצוג מגדרי בחומרי למידה בחינוך החרדי.⁵⁴ הייצוג המגדרי בחומרי למידה אלה נבחן על ידי הממונים על ההתאמה של חומרי למידה מהמחוז החרדי. לפי משרד החינוך, הדבר נובע מכך שבמשרד הוחלט להפגין רגישות תרבותית, להיענות להשקפת העולם החרדי ולהתאים את החומרי למידה לעולמם. לפי תפיסת המשרד, בדרך זו בתי ספר במגזר חרדי ישתמשו בספרי למידה איכותיים ומאושרים,⁵⁵ ולא יהיה שימוש בחומרים לא מאושרים אשר לא עברו את בקרת האיכות של המשרד ונכתבו על ידי גורמים לא מוכרים.

⁵⁰ על פי גב' תרצה יהודה, מפקחת (הוראת עברית) בחינוך החרדי, שימוש במונח "מחוז חרדי" משמעותו לצורך העניין שווה למונח "חינוך חרדי"; שיחת טלפון, 18 בפברואר 2019.

⁵¹ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 6.3-16: [נהל](#) [והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 6.3.4.

במחוז החרדי קיימת רשימה של אנשי הוראה שמייצגים בחברות הוצאה לאור, העוסקות בפיתוח ספרי לימוד עבור החינוך החרדי. כל הספרים בעובר המגזר מפותחים ביעוץ צמוד שלהם. לאחר מכן, החומרים עוברים שלבי הערכה המקובלים אצל מעריכים חיצוניים בלתי תלויים, כמו כל החומרים חדשים המוגשים לאישור (כפי שפורטו לעיל). במידה וישנן הערות ודרישות לתיקון בהיבטים של ייצוג מגדרי, התיקונים נערכים בתאום עם היועצים מהמחוז החרדי. כל הספרים וחומרים שעברו הערכה, עוברים לאישור המחוז החרדי ומשם – לאישור האגף ספרי לימוד. מקור: תרצה יהודה, מפקחת (הוראת עברית) בחינוך החרדי, משרד החינוך, שיחת טלפון, 31 בינואר 2019.

⁵² תרצה יהודה, מפקחת (הוראת עברית) בחינוך החרדי, משרד החינוך, שיחת טלפון, 31 בינואר 2019.

⁵³ ש.ם.

⁵⁴ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

⁵⁵ ש.ם.

כך, לדברי גב' תרצה יהודה, מפקחת (הוראת עברית) בחינוך החרדי במשרד החינוך, בשביל שגורמי ההוראה בחינוך החרדי ישתמשו בספרים המאושרים, ישנו צורך להתאים אותם באופן מלא לנורמות ולערכים חברתיים, תרבותיים ודתיים של האוכלוסייה וכן להתגמש בנוגע לתחומים מסוימים, בהם גם היבטים של ההצגה של שני המינים והצגת תפקידם.⁵⁶

במשרד סבורים כי בעתיד ייכנסו שינויים באופן הדרגתי בחומרי למידה עבור החינוך החרדי, אך מדובר בתהליך מורכב ולפיכך קורא המשרד לדגול בגישה מקרבת ללא כפייה.⁵⁷

יצוין כי למרות השוני בין הזרמים השונים בחינוך החרדי,⁵⁸ על פי משרד החינוך, כל החומרים מפותחים בהתאם לרגישות תרבותית וללא הבדל בין הזרמים השונים בחינוך החרדי.⁵⁹

3.3 החינוך הערבי

הקריטריונים של ייצוג מגדרי שחלים על כל המערכת החינוך (כפי שפורטו לעיל) תקפים גם לגבי חומרי למידה המיועדים לתלמידים בחינוך הערבי. אך גם בחינוך הערבי, בדומה לחינוך ממלכתי-דתי הממלכתי-דתי ולחינוך החרדי, קיים מנגנון התאמה ייעודי של חומרי למידה. דרישות ההתאמה, המעוגנות בחוזר המנכ"ל שצוין לעיל, מתייחסות לרוב להקפדה על ניסוחים, תרגום וביטויים תקינים בחומרי למידה בערבית. חוזר המנכ"ל קובע כי "חומר למידה מתורגם יותאם למאפיינים התרבותיים המיוחדים לכלל דוברי הערבית כשפת-אם ולמאפיינים של כל תת-קבוצה בהם (בדווים, צ'רקסים, דרוזים, מוסלמים ונוצרים)".⁶⁰

בדומה לשאר הקבוצות שצוינו לעיל, גם לגבי התאמת חומרי למידה בחינוך הערבי אין בחוזר מנכ"ל התייחסות להיבטים מגדריים.

יצוין כי ביוני 2017 קיימה הוועדה לקידום מעמד האישה של הכנסת דיון בנושא חינוך רגיש מגדר בספרי לימוד של השפה הערבית בבתי הספר.⁶¹ לוועדה הוצג מחקר שהתבצע על ידי המועצה

⁵⁶ תרצה יהודה, מפקחת (הוראת עברית) בחינוך החרדי, משרד החינוך, שיחת טלפון, 31 בינואר 2019.

⁵⁷ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

⁵⁸ להסבר על החינוך החרדי אנא ראו: אתי וייסבלאי ואסף ויניגר: [מערכת החינוך בישראל – סוגיות נבחרות בתחום עיסוקה של ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת](#); לקראת עבודתה בכנסת ה-20, 17 במאי 2015.

⁵⁹ חגית הרשטיג, מנהלת אגף ספרי לימוד, משרד החינוך, מכתב, 10 באוקטובר 2018.

⁶⁰ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשעה/9(ג), י"ד באייר התשע"ה, 03 במאי 2015: 6.3 ספרי לימוד; 6.3-16: [נוהל להתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד](#); סעיף 6.3.5.

⁶¹ הכנסת ה-20, הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, פרוטוקול 182, [חינוך רגיש מגדר בספרי לימוד השפה הערבית בבתי הספר](#), 11 ביולי 2017.

הפדגוגית הערבית,⁶² אשר בחן את תכניות הלימודים וספרי הלימוד של השפה הערבית בבתי הספר, את התכנים המועברים בהם ואת הדמויות הנשיות והגבריות שמופיעות בהם. במועד הדיון בכנסת, ממצאי המחקר טרם פרסמו, אך בדיון הוועדה הוצג כי **נמצא שרוב האסטרטגיות המנחות את תכנית לימוד של השפה הערבית מתמקדות בלימוד השפה ובדקדוק, אך לא מעבירות מסרים הקשורים לחיי היומיום בכלל או לתכנים מגדריים בפרט (ראו להרחבה על המחקר בפרק 5).**

לאחר הדיון, פנתה יו"ר הוועדה, חה"כ עאידה תומא - סלימאן לשר החינוך נפתלי בנט בבקשה לבנות מאגר של מומחים/ות ערבים בנושא המגדרי כדי שישמשו כבודקי הספרים מבחינה מגדרית לספרי הלימוד בתחום השפה הערבית ולספרי הלימוד לחברה הערבית בכלל.⁶³ בתשובתו למכתבה, פירט שר החינוך את הקריטריונים לייצוג מגדרי בספרי לימוד (שצוינו לעיל) ואת עיקרי הבדיקה של ספרי הלימוד, בהם התייחסות להיבט הייצוג המגדרי.⁶⁴ יו"ר הוועדה שלחה לשר החינוך מכתב נוסף בו ביקשה, בין היתר, לקבל נתונים וכן את רשימת המומחים הבודקים ספרי לימוד בשפה הערבית. כמו כן, ביקשה יו"ר הוועדה לדעת כמה מתוכם – נשים.⁶⁵ לא התקבלה תשובה של משרד החינוך למכתב החוזר של יו"ר הוועדה במזכירות הוועדה. כפי שצויין כבר לעיל, אין למשרד החינוך רשימה כזאת.

4 סקירת הספרות המחקרית בנושא ייצוג מגדרי בחומרי למידה במערכת החינוך

הנחיות משרד החינוך שהוצגו לעיל נועדו להביא לייצוג מגדרי הולם בחומרי הלמידה במערכת החינוך, וזאת בין היתר בעקבות המלצות ועדת גרא שהוצגו בתחילת מסמך זה. במסגרת הכנת המסמך ביקשנו לבחון את תמונת הייצוג המגדרי העולה כיום מחומרי הלמידה בהם נעשה שימוש במערכת החינוך, וזאת באמצעות סקירת הספרות המחקרית הקיימת בנושא זה.

תחילה נציין כי לצד מתן המלצות לעדכון ההנחיות הקיימות לאישור ספרי לימוד מנקודת המבט של החינוך לשוויון בין המינים, בחנה ועדת גרא במסגרת עבודתה את קיומם של סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד הנפוצים ביותר בישראל בשנת הלימודים תשס"ב (2002/3).

⁶² המועצה הפדגוגית הערבית הנו גוף לא ממשלתי, שהוקם על ידי ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, מיסודה של ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל.

⁶³ מכתב של חה"כ עאידה תומא – סלימאן, יו"ר הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי לשר החינוך נפתלי בנט, 12 ביולי 2017.

⁶⁴ מכתב של שר החינוך נפתלי בנט לחה"כ עאידה תומא-סלימאן, יו"ר הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, 24 באוקטובר 2017.

⁶⁵ מכתב חוזר של חה"כ עאידה תומא – סלימאן, יו"ר הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי לשר החינוך נפתלי בנט, 12 בדצמבר 2017.

במסגרת המחקר נבדקו 130 ספרי לימוד וחוברות עבודה נפוצים, המיועדים למגוון מקצועות לימוד וגילאים. בספרים שנבדקו נמצא שימוש רב בסטריאוטיפים מגדריים – 96.4% מהספרים דורגו כמכילים שימוש רב בסטריאוטיפים מגדריים, לפחות באחד ההיבטים שנבחנו (תוכני, דידקטי, לשוני או גרפי). לכן קבעה הוועדה כי **רוב ספרי הלימוד אשר היו מצויים בשימוש בשנת תשס"ב לא עמדו בקריטריונים הנדרשים לקבלת תו אישור ספרי לימוד בתחום השוויון בין המינים**. עוד נמצא כי ככל שעולה גיל התלמידים אליהם מיועדים הספרים, יש בהם יותר שימוש בסטריאוטיפים מגדריים וכי לא רק ששכיחות ההופעה של סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד לא קטנה בחלוף השנים, בהיבט התוכני נמצא שימוש רב יותר בסטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד שיצאו לאור אחרי 1995 בהשוואה לספרי לימוד שיצאו לאור עד שנה זו. ממצאים לגבי החינוך הערבי, שהתבססו על ניתוח מדגם קטן יחסית של ספרים, העלו עדות ראשונית לכך שסטריאוטיפים מגדריים היו נפוצים יותר בספרי הלימוד הערבים, מאשר בספרים שנבדקו בחינוך העברי.⁶⁶

מסקירת הספרות המחקרית בתחום שנערכה עבור מסמך זה, עולה כי כפי הנראה לא נערך ניתוח מגדרי שיטתי ורחב היקף של ספרי הלימוד בישראל מאז שערכה ועדת גרא את מחקרה. ככלל, נמצאו בסקירת הספרות מחקרים מעטים בלבד שעוסקים בניתוח תוכן של ספרי לימוד בישראל בהיבט המגדרי, וגם אלו שנמצאו ניתחו לרוב מספר מצומצם של ספרים, המיועדים לטווח גילאים מצומצם ולתלמידי זרם חינוכי אחד, לרוב בתחום תוכן אחד. יתרה מכך, חלק מהספרים שנבדקו במחקרים אלו נכתבו בשנות ה-90 של המאה ה-20 ואף לפני כן.

המחקרים שנמצאו כללו מחקר שבחן ייצוגים מגדריים בספרי לימוד משנות ה-90 בשלל מקצועות לכיתות א'-ד' בחינוך הממלכתי;⁶⁷ מחקר שבחן סיפורים קצרים שנכללו בתוכניות הלימודים בספרות לחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי בשנים 1957–2008;⁶⁸ מחקר שבחן את הייצוגים המגדריים בספרי לימוד למורשת הדרוזית לחינוך היסודי והעל-יסודי;⁶⁹ שני מחקרים

⁶⁶ משרד החינוך, **דוח הוועדה לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד במערכת החינוך בישראל** (ועדת גרא), מרס 2002, ע"מ 12.

⁶⁷ Rina Shachar, "Structuring of Gender in Israeli Society Through Children's Reading and Textbooks: Where Is Mom's Apron?", *Journal of Research in Childhood Education* 26(3), 2012, pp. 249-263.

⁶⁸ תמר מילצ'יקר, **סטריאוטיפים מגדריים בתכניות הלימודים בספרות לחינוך העל-יסודי הדתי והכללי בשנים 1957–2008: מחקר משווה**, עבודת מ"א, 2008.

⁶⁹ Janan Faraj Falah [The Portrayal of Women in Israeli Arabic Textbooks on Druse Heritage](#), *US-China Education Review* 3(1), 2013, pp. 33-37.

בחנו ייצוגים מגדריים בספרים ללימוד עברית לתלמידי החינוך הערבי – בכיתה ג',⁷⁰ ובכיתה ז'⁷¹; מחקר נוסף ניתח את תוכנית הלימודים לשנת בר/בת מצווה בבתי ספר הממלכתיים, הממלכתיים-דתיים ואלו המשתייכים לתוכנית תל"י – תגבור לימודי יהדות.⁷² בדיון הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי של הכנסת, שהתקיים ביולי 2017, הוזכר מחקר עדכני שנערך על תוכניות לימודים וספרי לימוד בשמונה מקצועות במערכת החינוך הערבית,⁷³ אך נכון למועד כתיבת המסמך העבודה על המחקר לא הסתיימה והוא טרם פורסם.⁷⁴

למרות ההבדלים בין המחקרים השונים שנסקרו, ניתן לומר כי ככלל הם מצביעים על שני ממצאים מרכזיים: ראשית, תת-ייצוג של נשים בספרים – מיעוט הדמויות הנידונות או מוצגות בספרים הן נשים; שנית, נמצאו סטריאוטיפים מגדריים מסוימים של נשים, אשר ממלאות תפקידים של אמהות, סבתות, נסיכות, גננות, מבשלות וכדומה, ומאופיינות כחלשות, יפות, ביישניות, פחדניות, צייתניות, פאסיביות וכדומה, ושל גברים אשר ממלאים תפקידים של מלכים, מנהיגים, שופטים, רופאים, חיילים, וכדומה, ומאופיינים כמצליחים, חזקים, גיבורים, מובילים, יוזמים וכדומה.

יצוין כי בחינוך החרדי נראה שהסטריאוטיפים המגדריים לובשים, לצד המאפיינים הדומים לאלו שצוינו לעיל, צורה מעט ייחודית, בהתאם למאפיינים הייחודיים של חברת הלומדים החרדית. כך עולה ממחקר שנתיח מגוון היבטים (ובין השאר את ההיבט המגדרי) בספרי לימוד המשמשים את תלמידי כיתות א'-י"ב בחינוך החרדי בשנת הלימודים תשע"ז (2016/17). המחקר העלה שבספרי הלימוד לכיתות הנמוכות נשים מוצגות באופן מסורתי כאחראיות על הזירה הביתית ועל גידול הילדים בעוד שהגברים מוצגים כראשי המשפחה שעוסקים בפרנסת המשפחה ובלמודי קודש. בכיתות הגבוהות ניתן דגש רב יותר על תפקיד הנשים כאחראיות על פרנסת המשפחה תוך כדי הדגשת תפקידן כאמהות צנועות ומסורות לענייני הבית. הנשים מתוארות כאלו שתפקידן לבצע את התפקיד המסורתי הגברי של דאגה לפרנסת המשפחה, אך

⁷⁰ Janan Faraj Falah, [The Issue of Gender in Elementary Schools' Hebrew Textbooks for the Arab Sector In Israel](#), *British Journal of Education* 5(3), February 2017, pp. 30-44.

⁷¹ Janan Faraj Falah & Rana Saed, [Women and Girls in Hebrew High School Textbooks](#), *Open Journal of Social Sciences* 5, 2017, pp. 251-270.

⁷² Brenda Socachevsky Bacon, [Reading Three Israeli Bat/Bar Mitzvah Curricula as Gender, Theological, and Autobiographical Texts](#), *Journal of Jewish Education* 74, 2008, pp. 144-180.

⁷³ הכנסת ה-20, הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, פרוטוקול 182, [חינוך רגיש מגדר בספרי לימוד השפה הערבית בבתי הספר](#), 11 ביולי 2017.

⁷⁴ ד"ר דיאגא דעבול, המועצה הפדגוגית הערבית, ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, שיחת טלפון, 17 בדצמבר 2018.

זאת לשם שמירת אידיאל חברת הלומדים. למרות שהן מוצגות כאחראיות על פרנסת המשפחה הנשים החרדיות נותרות ברקע ומתוארות כמסורתיות וצנועות, תוך שימת הדגש על תפקידן בקידום לימודי הקודש של הבעל ובגידול הדור הבא של לומדי התורה.⁷⁵ עוד עולה מהמחקר שהספרים משקפים את אידיאל הצניעות ("כל כבודה בת מלך פנימה"), ועל כן כוללים ייצוגים חזותיים מעטים של נשים, וכאשר ייצוגים אלו קיימים הם מופיעים לרוב בצורת איור ולא תמונה. חלק מהספרים החדשים יותר לא כוללים ייצוגים חזותיים של נשים כלל.⁷⁶

לצד הממצאים בדבר קיומם של סטריאוטיפים מגדריים בספרי הלימוד, יש לציין כי בחלק מהספרים שנבחנו נמצאו ממצאים אחרים: בשני ספרים להוראת עברית בחינוך הערבי, המהווים חלק מאותה סדרת ספרים, שנבחנו בשני מחקרים שונים שהוזכרו לעיל,⁷⁷ הנשים אמנם עדיין סובלות מתת-ייצוג, אך כאשר הן מוצגות זה נעשה באופן לא סטריאוטיפי והן מוצגות כעצמאיות, אחראיות, פעילות מחוץ לספירה הביתית, לוקחות חלק בפרנסת המשפחה, מנהלות, לא צייתניות, ועוד.

המחקר שעסק בניתוח תוכנית הלימודים לשנת בר/בת מצווה, שהוזכר לעיל, העלה כי בעוד שהתוכניות בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי פועלות לחיזוק התפיסות המסורתיות ההגמוניות, בין השאר בתחומי המגדר, בספרים המשמשים את בתי הספר המשתייכים לתוכנית תל"י, יש איתגור של תפיסות אלו תוך העברת המסר כי התפקידים החברתיים של גברים ונשים הם תוצר של נסיבות היסטוריות ותרבותיות ועל כן ניתן לשנותם.⁷⁸

נוסף על כך, הממצאים הראשוניים שהוצגו בדיון הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי (שכאמור, טרם פורסמו במחקר) מעלים כי בסדרת ספרים ללימוד בערבית לתלמידי החינוך הערבי שיצאו מאז 2010 יש ייצוג רב יותר לדמויות נשיות מאשר בספרים קודמים והם כוללים תכנים מאתגרים מבחינה מגדרית, אך עדיין ניכר בהם מחסור בטקסטים שנכתבו על ידי נשים והם אינם מספיק מגוונים מבחינת ייצוגי הנשים הנכללים בהם.⁷⁹

⁷⁵ Eldad J. Pardo and Tehila Gamliel, [Haredi Textbooks in Israel Reinforcing the Barricades](#), IMPACT-se, May 2017, pp. 70–72.

⁷⁶ Ibid., pp. 76.

⁷⁷ Janan Faraj Falah, [The Issue of Gender in Elementary Schools' Hebrew Textbooks for the Arab Sector in Israel](#), *British Journal of Education* 5(3), February 2017, pp. 30-44; Janan Faraj Falah & Rana Saed, [Women and Girls in Hebrew High School Textbooks](#), *Open Journal of Social Sciences* 5, 2017, pp. 251-270

⁷⁸ Brenda Socachevsky Bacon, [Reading Three Israeli Bat/Bar Mitzvah Curricula as Gender, Theological, and Autobiographical Texts](#), *Journal of Jewish Education* 74, 2008, pp. 144–180.

⁷⁹ ד"ר דיאנא דעבול, המועצה הפדגוגית הערבית, [חינוך רגיש מגדר: מבט אל תוכנית וספרי לימוד בתחום הוראת השפה הערבית בבתי ספר ערבים](#), מצגת שהוצגה בדיון הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי בנושא חינוך רגיש מגדר בספרי לימוד השפה הערבית בבתי הספר, 11 ביולי 2017.

למרות שעל פניו נראה כי המחקרים השונים מעלים לרוב תמונה דומה לגבי הייצוגים המגדריים בהם, יש לזכור שמדובר במחקרים מעטים שנעשו בדרך כלל על כמות קטנה של ספרים בתחום מצומצם. לאור זאת נראה כי קיים מחסור ממשי במחקר שיטתי ורחב היקף (הן מבחינת כמות הספרים והן מבחינת תחומי הדעת, הכיתות ומגזרי החינוך). יתרה מכך, חלק לא מבוטל מהספרים שנבדקו במחקרים שנסקרו נכתבו בשנות ה-90 של המאה ה-20 ואף לפני כן. גם אם ספרים אלו עדיין משמשים חלקם במערכת החינוך כיום, נראה כי יש חשיבות רבה לבחינת ספרים שראו אור בשנים האחרונות – בחינה שעשויה להצביע על תהליכי שינוי באופן הייצוג המגדרי בספרי לימוד בישראל מאז מצאה ועדת גרא שרוב ספרי הלימוד אינם עומדים בקריטריונים הנדרשים בתחום השוויון בין המינים, או לחילופין על היעדרם.